

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

TNTL

3

2017 | jaargang 133

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

Uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Deel 133 (2017), afl. 3

Uitgeverij Verloren

ISSN 0040-7550

TNTL verschijnt viermaal per jaar; een jaargang bevat tenminste 320 bladzijden.

Redactie

dr. S. Bax, dr. Y. van Dijk (redacteur boekbeoordelingen), dr. C.J. van der Haven, dr. M. Hogenbirk, M. Kestemont (webredacteur), dr. P.H. Moser, dr. F. Van de Velde, dr. H. Van de Velde, dr. F.P. Weerman, dr. M. van Zoggel

Redactieraad

dr. B. Besamusca (Utrecht), dr. L.M.E.A. Cornips (Amsterdam), dr. P. Couttenier (Antwerpen), dr. D. De Geest (Leuven), dr. R. Howell (Madison, WI), dr. M. Hüning (Berlijn), dr. A.B.G.M van Kalmthout (Amsterdam), dr. M. Kemperink (Groningen), dr. J. Konst (Berlijn), dr. E.J. Krol (Praag), dr. M. van Oostendorp (Amsterdam), dr. H.-J. Schiewer (Freiburg), dr. A. van Strien (Amsterdam), dr. M. Van Vaeck (Leuven), dr. B. Vervaeck (Leuven), dr. R. Willemys (Brussel)

Redactiesecretariaat

Huygens Instituut der KNAW

t.a.v. dr. M. van Zoggel

Postbus 10855

1001 EW Amsterdam

redactiesecretaris@tntl.nl

Abonnementen

Regulier €60,-; studenten en onderzoekers (AIO's & OIO's) €40,-; instellingen €90,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €10,- verzendkosten in rekening gebracht. Losse nummers kosten €15,-.

Uitgever en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

telefoon 035-6859856, e-mail info@verloren.nl

rekening NL44INGB0004489940

Auteursrechten

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

JELMAR HUGEN & GEERT WARNAR

Pieter Vostaert en het paragraafteken

De *Roman van Walewein* als onvoltooid verhaal met een zelfstandige voortzetting

Abstract – A topic central to the research of the *Roman van Walewein* is the double authorship of the text: the thirteenth-century Arthurian romance is started by Penninc and finished by Pieter Vostaert. Though it is unknown where Penninc's part ends and Vostaert's begins, traditionally Penninc is viewed as the sole author of the complete romance and the one solely responsible for its structure and plot. This article claims this view is ill-supported by textual evidence and proposes that instead the *Walewein* should be viewed as an unfinished work with an independent continuator. As such, by combining paratextual markers, textual analysis and international Arthurian scholarship on continuation works, we offer a new interpretation for the current problems concerning the thematic divide present in the work, as well as a new point within the romance where the authorial change takes place (v. 7674).

1 Inleiding

Aan het eind van de *Roman van Walewein*, de bekendste Nederlandse bijdrage aan de middeleeuwse Arturepiek, verliest de verteller de controle over zijn verhaal.¹ Na een lange reeks avonturen, ingezet met de wonderbaarlijke verschijning van een zwevend schaakbord, is de titelheld teruggekeerd aan het hof van koning Artur. Walewein is in het gezelschap van jonkheer Roges, die op zijn weg kwam in de betoverde gedaante van een vos, en de schone jonkvrouw Ysabele, met wie de ridder inmiddels een relatie heeft. Beide reisgenoten van Walewein worden aan Arturs hof verenigd met hun verheugde vaders. De blijdschap van koning Assentijn, Ysabeles vader, komt als een verrassing. Eerder in het verhaal had Walewein, op zoek naar Ysabele, in Assentijns zwaar beveiligde kasteel een grote slachting aangericht onder diens ridders. Hoewel uiteindelijk overmeesterd en gevangengezet om de volgende dag ter dood gebracht te worden, wist Walewein te ontsnappen met Ysabele – nadat de koning nota bene met eigen ogen had moeten toezien hoe zijn dochter en de indringer zich met elkaar verpoosden. Toch was Assentijn blij toen hij aan Arturs hof te weten kwam dat het Walewein was die *siere dochter hadde gewonnen. Hi seide hi wilre hem wel jonnen.*² Niets lijkt een huwelijk meer in de weg te staan, maar de verteller aarzelt:

1 Voor (de citaten in) dit stuk is de editie van Van Es 1957 gebruikt. Versnummers verwijzen altijd naar deze editie.

2 Dit is in overeenstemming met de (Oudfranse) Arturtraditie, waarin ridders vaak achteraf blij zijn te weten dat ze verslagen zijn door Walewein. Vgl. ook Hogenbirk 2011: 98.

Sulke willen segghen hier
 Dat Walewein, die ridder fier,
 Trouwede Ysabele die scone
 Ende hi selve conincscrone
 Spien na des conincs Arturs doot
 Maer in gheloefs clene no groot
 In wilre nodan niet jegen lesen
 Want het mochte wel waer wesen.
 (Wal. 11103-11110)

Waleweins vermeende koningschap verwijst terug naar de opening van het verhaal. Na de onverwachte verschijning van het schaakbord (en de even plotselinge verdwijning) was Artur zo in de ban geraakt van het wonderlijke spel dat hij zijn koninkrijk beloofd had aan degene die het hem wist te bezorgen. Dat Walewein het schaakbord daadwerkelijk bij Artur aflevert, brengt de verteller in verlegenheid. Het zou een ongekeerde en dus ongeloofwaardige afwijking van de traditie zijn dat Walewein de plaats van Artur innam.³ Even moeizaam was de mogelijkheid dat een huwelijk van Walewein zijn liefde voor Ysabele zou bekronen. Er zijn romans waarin Walewein in het huwelijk treedt, maar veel vaker springt hij (soms binnen een verhaal) van de ene vluchtige relatie naar de andere.⁴ De verteller in de *Roman van Walewein* kan zelf eigenlijk ook niet geloven dat het tot een huwelijk komt. Als hij vertelt hoe Assentijn met zijn dochter naar huis trok, klinkt opnieuw grote twijfel over de vraag hoe het nu verder ging:

Men vint oec gescreven in brieve
 Dat Walewein voer met sinen lieve
 Te lande wart daer men hem dede
 Ere ende grote werdichede.
 Niet wel en wetic die waerhede hier
 Oft hise trouwede, die ridder fier,
 Maer ic wille laten dese saken
 Liden ende een ende maken.
 (Wal. 11165-11172)

Waarom de verteller zo worstelt met het einde, wordt duidelijk in de direct aansluitende epiloog. De *Roman van Walewein* is het product van twee dichters: Penninc was begonnen, maar had het verhaal niet ten einde gebracht. Dat had Pieter Vostaert gedaan. Ongeveer 3300 verzen zijn van Vostaerts hand en diens voornaamste zorg was het verhaal van een slot te voorzien. Penninc *was niet wel bedocht* – wat wil zeggen: ‘niet erg schrande’, of: ‘had er onverstandig aan gedaan’ – anders had hij het verhaal zelf wel afgemaakt. Het leek Vostaert zonde als het verhaal onbekend zou blijven (*waert achter bleven*) maar onvoltooid brengt het een dichter weinig eer en is het allemaal verloren moeite:

3 Zie ook Reynaert 2001: 161.

4 Zie bijvoorbeeld Busby 1980: 395 en Schmolke-Hasselmann 1980: 91-100. Vgl. verder Uyttersprot 2004: 148.

Penninc, die dichte desen bouc
 – So wiet hort, mine rouc –
 Hine was niet wel bedocht
 Hine hadde [die] jeeste ten ende brocht.
 Pieter Vostaert maketse vort
 So hi best mochte na die wort
 Die hi van Penninge vant bescreven:
 Het doctem scade, waert achter bleven
 Die jeeste, maer daert ende brect
 Ic wane mens lettel eren spreect
 Den dichtre; oec verliest hi mede
 Bede pine ende arbeide
 Dat soe niet wert es ere keerse.
 Omtrent drie ende ·xxx· hondert verse
 Heefter Pieter of ghedicht
 So hi vrayst mochte in rime slicht.
 (Wal. 11173-11188)

In aansluiting op de onduidelijke afloop van Waleweins liefdesavonturen krijgt deze epiloog het karakter van een verontschuldiging. Gezien zijn eigen afwikkeling van de *Roman van Walewein* had Vostaert er ook alle belang bij bescheiden te blijven over zijn bijdrage, maar zijn probleem was daarom niet minder reëel. Vostaert heeft het beste gemaakt van wat Penninc had nagelaten te doen – zodat het werk in ieder geval niet meer zo waardeloos is als een kaars. Misschien zijn die laatste woorden een verkapt verzoek beloond te worden voor dit werk; duidelijk is wel dat Vostaert zich als voortzetter van Pennincs onvoltooide werk presenteert en niet als co-auteur.⁵ Dit artikel brengt gegevens bijeen om die stelling te onderbouwen.

Ondanks de schijnbare ongerijmdheden in het verhaal wordt altijd min of meer vanzelfsprekend uitgegaan van het idee dat één compositieplan ten grondslag lag aan de roman.⁶ Onvolkomenheden, zoals aan het slot, werden toegeschreven aan Vostaert, wiens inhoudelijke en stilistische kwaliteiten minder hoog staan aangeschreven dan die van Penninc.⁷ Wij menen evenwel dat het probleem van Pieter Vostaert van geheel andere aard was. De bewoordingen in zijn zojuist geciteerde epiloog geven geen aanleiding te denken dat hij kon voortwerken aan de hand van een plan dat Penninc had nagelaten – of dat zij samen bedacht hadden. Integendeel: Vostaert zegt (over zichzelf) dat hij het verhaal voltooid heeft [*s*]o hi best mochte na die wort die hi van Penninge vant bescreven, waarmee hij de indruk wekt dat hij op eigen kracht en/of naar eigen inzicht de onvoltooide tekst een vervolg heeft gegeven.⁸ Uiteraard past hierbij de aantekening dat in het voorgaande citaat de *ic*

⁵ Vgl. ook de interpretatie van de geciteerde regels in Winkelman & Schmitz 2006: 298-300, waarin tevens wordt geopperd dat Vostaert zich bescheiden opstelt ten opzichte van Penninc. Zie tevens Duinhoven 2006: 72-73 voor eenzelfde opvatting.

⁶ Zie onder meer Jonckbloet 1846-1848: 143; Draak 1936: 207, 210; Minderaa 1958; Janssens 1982: 88 n. 31; Winkelman 1986: 29 n.88; Besamusca 1993: 43; Uyttersprot 2004: 149, en Schmitz 2008: 248.

⁷ Deze mening is onder andere te vinden in Jonckbloet 1846-1848: 182; Draak 1936: 207-212, en Johnson & Claassens 2000: 8.

⁸ Zie ook Kelly 1999: 35.

strikt genomen de verteller is, en niet Vostaert, maar veel middeleeuwse teksten zijn gemaakt en/of bewaard gebleven in een ontwerp voor een ‘live performance’ uit de voordrachtsituatie – ongeacht of dit (nog) een reële weerspiegeling van de receptie was (Brownlee e.a. 2005: 433). Een dichter, zoals Vostaert, hield daarom al bij voorbaat rekening met de mogelijkheid dat iemand anders in zijn naam sprak bij de voordracht van de tekst. Bovendien heeft het onderzoek van Karina van Dalen-Oskam en Joris van Zundert daadwerkelijk twee dichtersstijlen blootgelegd in de *Roman van Walewein* (Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007: 345-362).⁹

In dit artikel gaan wij ervan uit dat de *Roman van Walewein* een onvoltooid werk met een onafhankelijke voortzetting door een tweede auteur is in plaats van één roman waaraan twee auteurs hebben (samen)gewerkt. In het vervolg van dit stuk zal blijken dat we daardoor ook een andere dan de nu gangbare visie hebben op enkele interpretatieproblemen met betrekking tot de *Roman van Walewein*, met name de liefde van de hoofdpersoon voor de jonkvrouw Ysabele.

2 Verliefdheid als ingreep

Vostaerts verantwoording achteraf heeft opmerkelijk weinig aandacht gekregen in het rijke onderzoek naar de *Roman van Walewein* – althans voor zover het de interpretatie van het werk betreft.¹⁰ Hoewel juist de onbevredigende afloop met het schaakbord en de liefdesaffaire van Walewein de onderzoekers hardnekkig hoofdbreken blijven bezorgen, heeft men nooit werkelijk de vraag gesteld of dit probleem niet het gevolg kan zijn van het dubbel auteurschap. De voornaamste verklaring daarvoor is waarschijnlijk de invloedrijke opvatting van Maartje Draak, die in haar dissertatie uit 1936 betoogde: ‘De middelnederlandse *Roman van Walewein* door Penninc en Pieter Vostaert is een tot Arthur-roman omgewerkt sprookje en verdient in deze dubbele hoedanigheid grote belangstelling’ (Draak 1936: 1). Deze openingszin was direct de bondigste samenvatting van Draaks proefschrift; de daarin geformuleerde stelling impliceert feitelijk dat de compositie van de *Roman van Walewein* als geheel afhankelijk is van het sprookje dat de hoofdstructuur van het verhaal bepaalt: een drievoudige zoektocht naar een schaakbord dat Walewein kan verwerven in ruil voor een zwaard dat hij moet inwisselen voor een jonkvrouw (Draak 1936).¹¹

Overtuigd dat Vostaert zonder kennis van het sprookje Pennincs incomplete tekst niet kon voltooien, meende Draak dat er intensief contact moet zijn geweest tussen de twee auteurs. Omdat Draak veel gewicht toekende aan het sprookje als bron voor de *Roman van Walewein* zag zij Penninc als de hoofdauteur van de roman, die dus ook verantwoordelijk was voor de gehele structuur. Vostaert zou met behulp van notities de verhaallijn van Penninc hebben voortgezet, waarbij hem enige vrijheid was toegestaan. Volgens Draak moeten we ook vanuit deze vrijheid de oneffenheden en ‘fouten’ in Vostaerts tekst beoordelen (bijv. het vergeten zwaard in Endi) (Draak 1936: 204-212).

9 Vgl. ook Van Es 1957, II: 341-385.

10 Zie voor een overzicht van recent onderzoek naar de *Walewein* Uyttersprot 2004: 80-96.

11 De sprookjeshypothese is pas onlangs werkelijk ter discussie komen te staan in De Blécourt 2008: 259-277.

De meer recente interpretaties van de roman verbinden het problematische slot met een dilemma voor Walewein dat, naarmate het verhaal vordert, steeds duidelijker op de voorgrond treedt: de keuze tussen het dienen van Artur (het verwerven van het schaakbord) en zijn opbloeiende liefde voor Ysabele.¹² Vanaf het begin van de roman manifesteert Walewein zich als de vertegenwoordiger van koning Artur, met de opdracht het schaakbord te verwerven. Zelfs als er andere zaken op zijn pad komen (een aangerande jonkvrouw, een onterecht ontferde schildknaap) laat hij zich niet afleiden van zijn hoofdtaak.¹³ Eerst vindt hij de eigenaar van het schaakbord, koning Wonder, die het wonderbaarlijke spel wil afstaan in ruil voor een magisch zwaard met twee ringen dat in het bezit is van koning Amoraen. Deze is op zijn beurt bereid het zwaard aan Walewein te geven op voorwaarde dat deze hem zijn geliefde Ysabele brengt, hoewel Amoraen haar nog nooit gezien heeft. Ysabele woont in de zwaar bewaakte burcht van haar vader Assentijn. Walewein vecht zich een weg naar binnen in de burcht van Ysabeles vader, nadat hij met hulp van de betoverde vos Roges via een ondergrondse gang tot die burcht is doorgedrongen. Dankzij het magische zwaard is Walewein bijna onoverwinnelijk, maar hij moet zich gewonnen geven als het wapen hem uit handen schiet. Ysabele herkent in Walewein de ridder van wie zij gedroomd heeft en is op slag verliefd. Als zij heimelijk Walewein in zijn kerker bespiedt, hoort zij hoezeer hij ook naar haar verlangt.

Deze verliefdheid betekent een merkwaardige omslag in Waleweins handelen. Plotseling is hij van een man met een missie veranderd in een verliefde ridder, die in een lange monoloog zijn verlangen naar Ysabele uitspreekt. Nog in de burcht van Assentijn worden Ysabele en Walewein minnaars, en later is het ook deze liefde die Walewein redt uit de benauwdste situaties – als later in het verhaal Ysabele belaagd wordt, is zijn verontwaardiging zo groot dat er bovenmenselijke krachten loskomen. De terugtocht brengt nieuwe avonturen, als voorbijkomende ridders trachten Ysabele van Walewein af te nemen. De afwikkeling van de driedubbele queeste, met name de ruil van Ysabele voor het zwaard, wordt stukken makkelijker als Amoraen in de tussentijd overleden is, maar alsnog komt Vostaert aan het eind in de problemen vanwege Waleweins dubbele loyaliteit. Er komt geen apotheose. Walewein hoeft niet te kiezen tussen zijn opdracht en zijn liefde, die al snel zo veel minder vurig is dat Vostaert een huwelijk niet meer lijkt te overwegen. Ook de hoge inzet van Waleweins opdracht – Artur beloofde zijn rijk aan degene die hem het schaakbord bracht – wordt gerelativeerd. Vostaert weet niet zeker of het er van gekomen is.

De rommelige afsluiting van het verhaal is niet zozeer – of uitsluitend – een gevolg van Vostaerts onvermogen een klaarliggend plan goed uit te voeren, maar komt voort uit zijn keuzes bij het voortzetten van het verhaal zoals hij het in onvoltooid staat had aangetroffen. Dit betreft met name Waleweins plotselinge, vrijwel onaangekondigde en nauwelijks voorbereide verliefdheid, waardoor de aard van de roman plotsklaps verandert. De kwestie is al vaker bediscussieerd, maar nog niet eerder vanuit de vraag of het wel de bedoeling van Penninc was Walewein op te zadelen met de keuze tussen de liefde voor een jonkvrouw en de taak

12 Zie bijvoorbeeld Winkelman 2004.

13 Zie voor deze nevenepisodes Verhage-van den Berg 1983: 225-244.

die hij als dienaar van Artur op zich genomen had. Kan het ook Vostaerts beslissing zijn geweest een avonturenverhaal voort te zetten als liefdesroman?

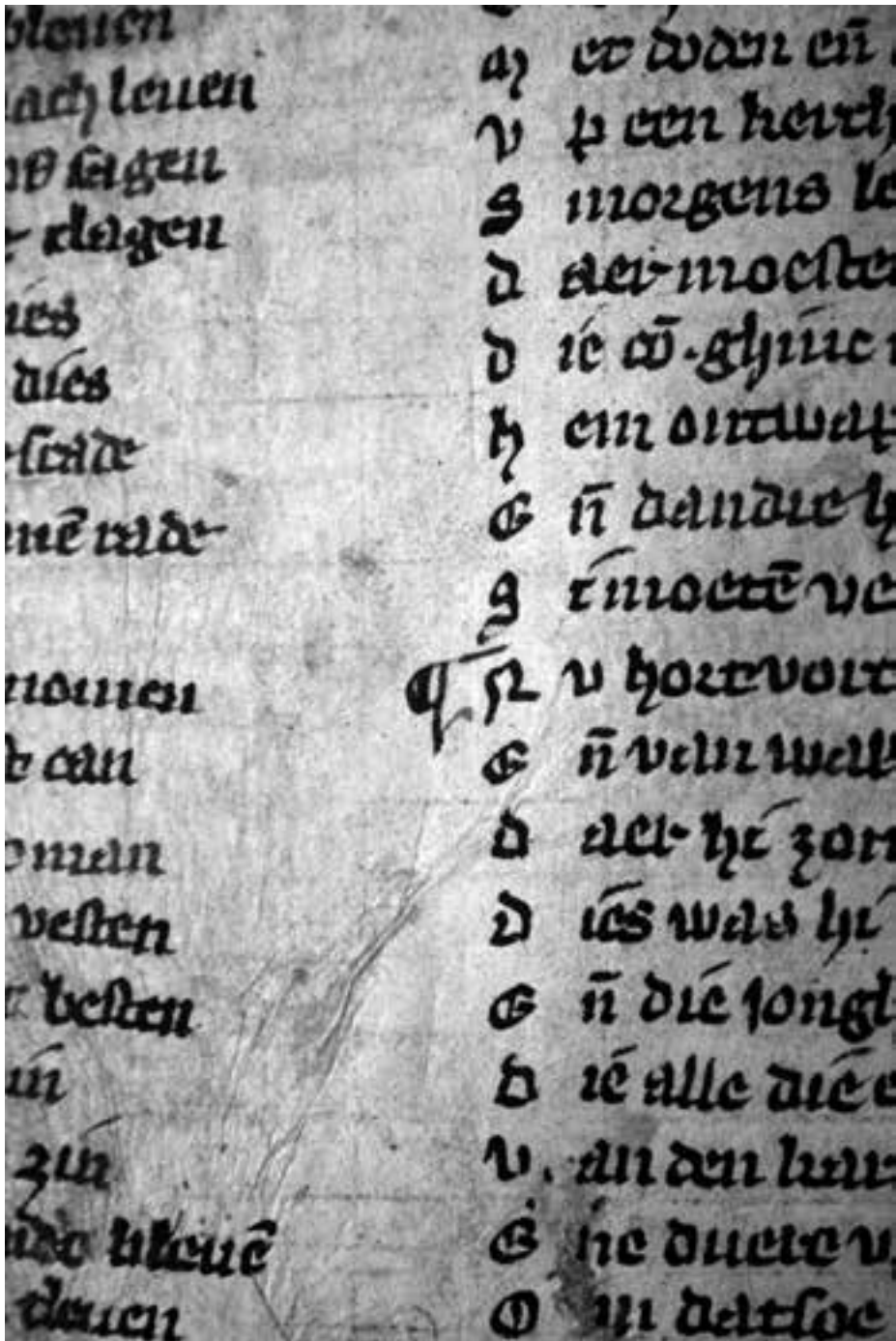
De grote inhoudelijke omslag in het verhaal vindt plaats rond vs. 7690 met de eerder genoemde liefdesklacht van de opgesloten Walewein. Tot aan dit punt werd Walewein gekarakteriseerd door zijn streven eer te behalen voor het hof van Artur en zijn intentie om gemaakte beloftes na te komen. Vanaf de kerkerscène staat plotseling alles in het teken van de liefde. Om Waleweins verandering van prioriteiten te verklaren, is in het verleden vooral Ysabeles onweerstaanbare aantrekkingskracht benadrukt. Koning Amoraen, voor wie Walewein Ysabele uit de burcht van haar vader moet bevrijden, was volledig in de ban van de prinses zonder haar ooit te hebben gezien. Door deze zogenoemde ‘amour de loin’ zou ook Walewein bij voorbaat verliefd zijn op Ysabele, maar er zijn feitelijk geen aanwijzingen voor deze interpretatie, of dat Walewein van plan is het succes van zijn missie in gevaar te brengen. Pas met Waleweins monoloog, nadat hij Ysabele gezien heeft, blijkt zijn liefde.¹⁴

Niet alleen het verhaalverloop wekt de indruk dat de tekst hier een omslagpunt bereikt. De inhoudelijke cesuur wordt nog versterkt doordat er een tamelijk nadrukkelijk pauzemoment is. Walewein is gevangengezet; Koning Assentijn heeft de lijken van zijn manschappen verzameld en trekt zich terug in zijn *zale* (vs. 7671). Het verhaal lijkt stil te vallen, maar dan zet de *joncvrouwe* (= Ysabele) de zaak weer in beweging als zij afdaalt naar de kerker van Walewein. Deze episode vangt aan met *Nu hort vort vander joncvrouwe* (vs. 7674). De regel klinkt als een standaardformule in de voordrachtsituatie van de middeleeuwse epiek om een nieuw begin aan te kondigen (na een pauze?) (Kuiper 1980-1981). Nog opmerkelijker is dat we in het enige volledige exemplaar van de *Roman van Walewein* (handschrift Leiden Universiteitsbibliotheek Ltk 195) precies bij dit vers een paragraafteken in de marge aantreffen (zie afb. 1). Dit is bovendien het enige paragraafteken in het gehele handschrift.¹⁵ Is het mogelijk dat hier Vostaert is begonnen?

Het antwoord op deze vraag is van groot belang voor onze hypothese dat de *Roman van Walewein* een onvoltooid verhaal met een voortzetting is. Als het paragraafteken markeert waar Vostaerts continuatie begint, zou ‘materieel’ bewijs uit het handschrift ondersteuning leveren voor een literaire interpretatie van de omslag in het verhaal als inzet van Vostaert. We zullen daarom uitvoerig argumenteren waarom de grens tussen het werk van Penninc en het aandeel van Vostaert getrokken moet worden bij het paragraafteken – maar eerst bespreken we wat in het verleden is gezegd over de plaats van de auteurswisseling, omdat onze visie afwijkt van de nu gangbare opvatting.

14 Winkelman 2004 bespreekt dit uitgebreid onder verwijzing naar eerdere literatuur.

15 Een integrale digitale reproductie van het handschrift is te raadplegen via https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2888781. In de editie van de *Roman van Walewein* op de cd-rom *Middelnederlands*, gemaakt door Willem Kuiper, zijn meer paragraaftekens gerepresenteerd op basis van streepjes in het handschrift, die door Kuiper geïnterpreteerd zijn als semi-paragraaftekens (Kuiper 1980-1981). Nader onderzoek van de streepjes in het handschrift wijst uit dat er een verschil is tussen het door ons gesignaleerde unieke paragraafteken en de streepjes. Wij denken daarom dat er geen direct verband is tussen de streepjes en het paragraafteken, en dat er geen aanwijzingen zijn om de streepjes te interpreteren als niet-gerubriceerde representanten voor paragraaftekens. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat we aan de streepjes dezelfde functie moeten toedichten als aan het enige paragraafteken in het handschrift.

Afb. 1 Het paragraafteken in de Roman van Walewein (Ltk 195, fol. 162v, Universiteitsbibliotheek Leiden).

3 Opvattingen over de auteurswisseling

De enige directe aanwijzing voor het punt waarop de auteurswisseling heeft plaatsgevonden is de vermelding in de epiloog dat Pieter Vostaert in ongeveer 3300 verzen (*Omtrent drie ende .xxx. hondert verse*) de *Roman van Walewein* voltooide. Dat betekent, op een totaal van bijna 11200 verzen, dat hij in de buurt van vs. 7900 zou zijn begonnen. In het verleden hebben onderzoekers zich vrijwel altijd op deze rekensom gebaseerd voor uitspraken over de plaats waar Vostaert begonnen is. Het paragraafteken staat al bij vs. 7674 – ruim tweehonderd verzen eerder. Kennelijk was die marge groter dan wat men onder *omtrent* wilde verstaan, hoewel de aanduiding niet heel exact was en ook niet precies vaststaat vanaf welk punt in de tekst men dan circa drieëndertighonderd verzen moet terugtellen om bij Vostaerts eerste woorden uit te komen.¹⁶ Het rekenkundig bepalen van die plaats kan bovendien geen rekening houden met toegevoegde of weggelaten verzen in de overlevering van het verhaal tussen Vostaerts autograaf en handschrift Ltk 195.¹⁷ Is het dan inderdaad onmogelijk dat vs. 7664 binnen de grenzen van de ‘ongeveer 3300 verzen’ van Vostaert valt? Of zijn de argumenten op grond waarvan eerdere onderzoekers de overgang hebben aangewezen doorslaggevend?

Omstreeks 1850 meende W.J.A. Jonckbloet, de eerste editeur van de *Roman van Walewein*, dat Vostaert aan zijn deel begon rond vs. 7835. Hij baseerde zich hiervoor op het aantal Franse leenwoorden in de tekst, dat in Vostaerts bijdrage aanzienlijk hoger is dan in Pennincs deel.¹⁸ Jonckbloet ziet vanaf vs. 7835 een stijging in het aantal bastaardwoorden dat hij karakteristiek acht voor Vostaerts schrijfstijl (Jonckbloet 1846-1848: 182, 303). Het merendeel van de Franse leenwoorden vinden we inderdaad in het latere deel van de roman, maar de toename lijkt al te beginnen voor vs. 7835. Vóór dit vers, maar na het paragraafteken, treffen we in 160 verzen aan: ‘*engiene*’ (vs. 7679), ‘*fierheit*’ (vs. 7696), ‘*carine*’ (vs. 7699), ‘*melodie*’ (vs. 7797), ‘*cesseren*’ (vs. 7804).¹⁹ Jonckbloets argument maakt een auteurswisseling bij het paragraafteken van vs. 7674 dan ook niet minder aannemelijk dan bij vs. 7835. Opvallend is dat een groot deel van de Franse leenwoorden die Jonckbloet expliciet als voorbeeld noemt voorkomen in de liefdesepisode tussen Walewein en Ysabele.²⁰ Zoals gezegd begint hun liefdesrelatie direct in de episode die bij het paragraafteken een aanvang neemt. Wellicht zijn stijl en inhoud hier dus nauw met elkaar verbonden.

16 Van Dalen-Oskam en Van Zundert opperen in hun onderzoek dat Vostaert naar alle waarschijnlijkheid zijn geschreven aantal verzen heeft berekend door het aantal folia dat hij had beschreven te verrekenen met het gemiddelde aantal verzen per folium (Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007: 346).

17 Deze optie is aannemelijk gemaakt door onder anderen Van Dalen-Oskam & Kestemont 2009: 121-128. Zie ook de vele voorbeelden in Duinhoven 2006. De *Walewein* wordt doorgaans gedateerd ca. 1230-1260, het Leidse handschrift 1350.

18 Opvallend is hierbij tevens dat aan het begin van de roman Penninc suggereert dat er geen Franse bron voor de *Walewein* aanwezig was (v. 5-6), waar Vostaert in zijn epiloog wel spreekt van ‘*die walse tale*’ (v. 11141) als brontekst.

19 ‘*melodie*’ (vs. 7797) wordt door Jonckbloet nota bene als voorbeeld aangedragen voor zijn these!

20 Zie noot 12. Vgl. ook Van Driel 2007: 109.

Ook M. Draak probeerde in haar dissertatie over de *Roman van Walewein* het begin van de continuatie te bepalen op grond van het woordgebruik van de twee auteurs. Zij meende dat het omslagpunt lag bij vs. 7840 of vs. 7843, omdat zij voor het eerst een ‘typisch Vostaert-woord’ meende aan te wijzen in vs. 7844 en voor het laatst een ‘typisch Penninc rijm’ in de vs. 7837-7838. Alles voor vs. 7837 zou zonder twijfel van Penninc zijn, alles na vs. 7844 zonder twijfel van Vostaert (Draak 1936: 205-206). Het typische Vostaert-woord waar Draak op doelt, ‘*por-prijs*’, werd ook al door Jonckbloet opgenoemd als een kenmerkend Frans leenwoord. Het idee dat Vostaert na vs. 7844 aan het woord is, komt ook in onze interpretatie naar voren. De benadering van Draak spreekt op dit punt onze visie niet tegen. Het rijmpaar *buten-sluten*, dat Draak als karakteristiek voor Pennincs schrijfstijl beschouwt, doet dit deels wel. Draak constateert dat het rijmpaar ruim twintig keer voorkomt vóór vs. 7840, maar ook één keer daarna (in vs. 10807-10808). Het rijmpaar komt tevens eenmaal voor tussen de vs. 7674 en 7835, namelijk in vs. 7759-60. Hoewel het rijmpaar dus inderdaad relatief vaak door Penninc wordt gebruikt, is het niet exclusief voor hem – daardoor legt het argument niet veel gewicht in de schaal.²¹

G.A. van Es, de tweede editeur van de *Roman van Walewein* (anno 1957), hield grotendeels de visies van zijn voorgangers aan: het omslagpunt ligt ergens tussen vs. 7835-7842. Van Es meent dat het onmogelijk is een exact vers aan te wijzen als grensovergang, omdat Vostaert wellicht de laatste verzen van Penninc heeft aangepast (Van Es 1957, II: 346).²² Ook latere onderzoekers zijn, al dan niet stilzwijgend, uitgegaan van een auteurswisseling in deze verzen – of hebben geen aanleiding gezien de aard van de *Roman van Walewein* als coproductie te heroverwegen.

Een compleet nieuw standpunt werd ingenomen door A.M. Duinhoven. Hij vond het onlogisch om voor het omslagpunt te kijken rond vs. 7840, omdat deze verzen deel uitmaken van een lange en bovendien coherente episode van de roman. Hij meent daarnaast dat vs. 11186 (‘*Omtrent drie en .xxx. hondert verse*’) een fout van één van de kopiïsten bevat: het aantal verzen zou niet 3300 zijn, maar 330 (dus ‘*Omtrent drie hondert en .xxx. verse*’). Duinhoven komt zo op vs. 10872 terecht (11202 minus 330). Volgens Duinhoven heeft de tekst hier een natuurlijk rustpunt: ‘*Dies swigic stille ende segghe ju vort dystorie dan*’ (vs. 10872-10873). Deze visie heeft echter nauwelijks bijval gekregen (Duinhoven 2001: 57-60).²³ Het lijkt ook niet heel waarschijnlijk dat Vostaert zich in de epiloog zo profileert als de continuator van een onvoltooid werk als hij slechts 300 verzen zou hebben toegevoegd – waarin voor het verhaalverloop eigenlijk weinig meer van belang is.²⁴ Wel is Duinhoven de eerste

21 Bovendien komt het rijmpaar vaak voor in drie door Draak aangewezen episodes over een belegering (vs. 1653-1694 van het tolkasteel en vs. 6800-7040 en vs. 7505-7760 van de belegering van Endi, een episode die haast een en al uit deuren en poorten bestaat!). In het deel van Vostaert komen veel minder belegeringen voor. Zie hiervoor onder meer Van Es 1957, II: 367 en Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007: 359.

22 Op dit punt keren wij later in ons artikel terug.

23 Zie ook Duinhoven 2006: 69-73. Kritiek op Duinhovens onderzoek wordt gegeven in Uyttersprot 2006.

24 Vgl. het slot van de Oudfranse *Lancelot, ou le chevalier de la charette*, dat niet door Chrétien de Troyes maar door Godefroi de Leigni is voltooid. Ook deze continuator laat zich in de epiloog afscheiden uit over zijn aandeel in het werk (v. 7098-7112, editie Méla 1997).

die vrij nadrukkelijk betoogde dat we de plaats van de auteurswisseling moeten zoeken op een rustpunt in het verhaal in plaats van midden in een episode.

De *Roman van Walewein* speelde uiteraard ook een grote rol in het computationeel-stilistische onderzoek naar auteursherkenning van K. van Dalen-Oskam en J. van Zundert. Zij menen dat vooral vs. 7880 in aanmerking komt als omslagpunt. Uit een van hun grafieken (fig. 20, p. 359) blijkt namelijk dat er vlak voor vs. 7880 sprake is van een ongewoon stilistisch patroon in de grafiek, wat een overgang in auteurschap zou kunnen aangeven. Interessant is tevens dat uit hun onderzoek blijkt dat de theorie van Van Es – dat Vostaert een deel van Pennincs werk zou hebben herschreven – wellicht juist is. Deze bevindingen van Van Dalen-Oskam en Van Zundert zijn des te interessanter voor onze hypothese van de auteurswisseling bij het paragraafteken omdat hun metingen een overgangsgebied laten zien dat ook de verzen rond 7674 omvat.²⁵

Al met al zijn geen van de voorgaande visies op de auteurswisseling in de *Roman van Walewein* zo dwingend beargumenteerd dat ze bij voorbaat een weerlegging zijn van ons voorstel het paragraafteken in het Leidse handschrift als beginpunt van Vostaerts continuatie te nemen. De volgende vraag is of dit paragraafteken inderdaad deze signaalfunctie kon hebben.

4 Het paragraafteken

Het paragraafteken van vs. 7674 zelf lijkt tot nu toe nauwelijks de aandacht van onderzoekers te hebben getrokken. Alleen Van Es, die in zijn editie een witregel open laat na het vers, maakt specifiek melding van het teken:

Deze regel begint niet met een versierde lombarde, hoewel hier toch een nieuwe episode aanvangt. Wel is die overgang aangeduid door een paragraafteken of caputteken aan de kant, vermoedelijk van een afschrijver (zelfde inkt) (Van Es 1957, II: 506; zie ook 220 en 409).²⁶

Van Es was er kennelijk niet volledig zeker van dat het paragraafteken van de kopiist is, maar hij kende er wel een speciale waarde aan toe voor de tekstgeleding. In zijn uitgave representeerde hij de lombarden uit het handschrift door initialen; (de plaats van) het paragraafteken gaf hij daarentegen weer met een witregel, die een pauze, breuk of overgang in het verhaal markeert. Zoals gezegd, is dat geheel in overeenstemming met vorm en inhoud van het vers: ‘*nu hort vort vander joncfrouwe*’.²⁷ Welke signaalfunctie het paragraafteken vervulde, liet Van Es

25 Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007: 359: ‘Here (at vs. 7880) we find a rather constant value for Delta for about 400 lines. The value is almost exactly halfway between Penninc’s and Vostaert’s “plateaus”. It is very tempting to think of this short halt in the freefall of Delta from Penninc’s rather stable value to Vostaert’s rather stable value as a part of the text that was originally written by Penninc and later adapted by Vostaert.’

26 D.F. Johnson en G.H.M. Claassens maken in hun Engelstalige editie geen melding van het teken, maar hebben de zin laten beginnen met een grote initiaal (Johnson & Claassens 2000: 348). Ook in de recente Duitstalige editie van J.H. Winkelman en G. Wolf wordt niks gezegd over het paragraafteken (Winkelman & Wolf 2010: 392).

27 Vgl. ook in *Walewein ende Keye*, tevens een originele Middelnederlandse Arturroman, vs. 505 en vs. 1587 (editie Hogenbirk 2011).

in het midden. De suggestie dat het paragraafteken bedoeld zou zijn als een correctie (achteraf) voor een vergeten lombarde, is niet erg logisch. Het gebruik van lombarden in het handschrift is niet zo consistent dat we er gemakkelijk een bewust gebruik ten behoeve van episodemarkering, perspectiefwisseling of enige vorm van tekstgeleding in kunnen herkennen. In dat geval zou men op veel andere plaatsen in het handschrift (en het verhaal) ook een lombarde hebben mogen verwachten, maar daar zouden de kopiïsten dan geen aanleiding hebben gezien de zaak te retoucheren.²⁸ De inconsistentie in hun gebruik van lombarden wordt bevestigd door vergelijking met het fragmentarisch overgeleverde tweede handschrift van de *Roman van Walewein*: in Ltk 195 staat er bij vs. 7955 geen lombarde, terwijl dit in de parallelle passage van het Gentse fragment wel het geval is.²⁹

Volgens Willem Kuiper hielpen lombarden en paragraaftekens in de afschriften van epische teksten het handelingsverloop in een verhaal te accentueren. Dat gebeurde in combinatie met temporale bij- en voegwoorden, zoals *nu, doe, na*, enz. waardoor de retorische werking of het performatieve karakter van de tekst beter naar voren kwam (Kuiper 1980-1981: 75). De tekens zouden dan vooral dienen als aanwijzingen voor de voorlezer of gaandeweg voor de structuur van de tekst. Deze functie zou zeker kunnen passen bij het teken voor vs. 7674. De vraag is dan echter waarom we in het hele handschrift met de *Roman van Walewein* slechts éénmaal een paragraafteken tegenkomen. Was er geen andere plaats in het handschrift waar een paragraafteken of lombarde de voordracht van de tekst kon bevorderen?³⁰ De formulering ‘*nu ho(o)rt*’, waarmee vs. 7674 na het paragraafteken begint, treffen we ook zonder enige vorm van markering aan in onder meer vs. 642, vs. 898, vs. 2080, vs. 3454, vs. 3512. De vraag blijft: waarom was er dan wel een reden om bij vs. 7674 een paragraafteken te plaatsen?³¹

Het eenmalig voorkomen van het paragraafteken doet vermoeden dat er iets mee werd aangeduid dat ook maar één keer voorkwam in de tekst van de *Roman van Walewein* – en dus ook maar één keer gemarkeerd hoefde te worden. Kan het zijn dat het paragraafteken in Ltk 195 een weergave was van een markering van de auteurswisseling, naar het voorbeeld van de legger die de kopiïsten van Ltk 195 tot

28 Een voorbeeld is vs. 385, een vers dat een overgang aangeeft in de Drakenepisode aan het begin van de roman. In ditzelfde avontuur worden op soortgelijke plekken wel lombarden gebruikt, maar hier niet. Toch ontbreekt een paragraafteken of zelfs semiparagraafteken. Andere voorbeelden zijn vs. 621, vs. 811, vs. 1778, vs. 1854, vs. 4018, vs. 6903, vs. 7445 en vs. 11134.

29 Een derde argument tegen deze suggestie is dat we in het gehele deel van kopiïst B geen enkele lombarde aantreffen bij de tweede zin van een rijmpaar: vs. 7674 staat in zo'n tweede zin van een rijmpaar ('*rouwe*'-'*jonfrouwe*'). Als er dus wel een lombarde had moeten staan, dan zou dit de uitzondering op de regel zijn van het hele deel van kopiïst B. Zie hiervoor Kuiper 1980-1981: 66.

30 Dit is bijvoorbeeld het geval geweest bij de Haagse *Lancelotcompilatie*, waarin vele malen paragraaftekens zijn toegevoegd om de structuur en voordracht van de tekst te bevorderen. Ook binnen het manuscript Ltk 191, waarin onder meer de *Ferguut* is te vinden en dat qua vorm veel weg heeft van manuscript Ltk 195, worden paragraaftekens structurend gebruikt met het oog op de voordracht, ditmaal met betrekking tot vergeten verzen. Voorbeelden in beide teksten zijn te vinden in Kuiper 1980-1981.

31 Een laatste verklaring voor de aanwezigheid van het paragraafteken zou kunnen zijn dat het teken een verdagingspunt signaleert. Het handschrift Ltk 195 zou dan bedoeld zijn als een voorleeshandschrift dat in meerdere voorleessessies (op verschillende dagen) zou worden voorgedragen. Het concept van meerdaagse voorlezing staat centraal in Mantingh 2000. Het begrip 'verdaging' wordt beschreven op p. 141-142.

hun beschikking hadden? Dit gebeurde vaker. Uitermate informatief is de vergelijking met de handschriftenoverlevering van de bekendste onvoltooide Arturroman: Chretien de Troyes' *Perceval*, die maar liefst vier continuaties heeft gekend. Uit recente studies naar deze Oudfranse continuaties is gebleken dat paratekstuele markeringsen zoals een paragraafteken regelmatig voorkomen bij het beginpunt van een vervolg.³² Zo zegt L. Tether in haar studie over de *Perceval*-continuaties en hun handschriftelijke overlevering:

Nevertheless, the fact that there is strong evidence to suggest that a change is highlighted fairly consistently (however confused its actual point of occurrence may be) goes firmly against what has hitherto been contended by a number of scholars, and suggest that there actually was, for scribes and planners, an awareness of a change of authorship. [...] There are actually only a few manuscripts which fail to demonstrate any authorial changeovers whatsoever (Tether 2012: 53).

Aan het eind van haar studie bespreekt Tether meer in detail hoe markeringsen van auteurswisselingen er uit kunnen zien:

For example, subtle decoration is often placed at what were thought to be the points of authorial changeover; scribes or manuscript planners may use short quires at the ends of texts, and it is not uncommon to find changes of hand at the points at which a change of authorship may be detected or assumed. This may perhaps have been designed to create finding aids that would be overt enough for the scribe's convenience, but subtle enough not to alert a reader to any discrepancy (Tether 2012: 200).

Deze beschrijving past precies bij het paragraafteken in het *Walewein*-handschrift. De tekst is als een geheel gepresenteerd en slechts achteraf wordt verteld dat het werk een product van twee auteurs is, en waar de wisseling in auteurschap ruwweg heeft plaatsgevonden. Alleen in de materiële uitvoering van de tekst vinden we een subtiele (maar niet meer direct herkenbare) aanwijzing voor het beginpunt van de continuatie: een uniek paragraafteken dat de kopiïst met kennis van zijn legger waarschijnlijk beter begreep dan de gebruikers van het handschrift.³³

Uiteraard past hier enige voorzichtigheid: Tether bestudeerde continuaties waarvan ze al wist waar deze op een onvoltooid werk aansloten. Het betekent natuurlijk niet (automatisch) dat een vergelijkbare opmaak in Ltk 195 per se de plaats van de auteurswisseling aanwijst. Het is wel aannemelijk, want alle observaties wijzen in dezelfde richting. Het paragraafteken verschijnt in de omgeving waar de auteurswisseling moet hebben plaatsgevonden en op een punt waar een opmerkelijke verandering in het verhaalverloop plaatsvindt (Waleweins verliefd-

32 De meest prominente, recente studies naar de *Perceval*-continuaties zijn Bruckner 2009; Sunderland 2010; Hinton 2012, en Tether 2012.

33 Een vergelijkbaar beeld bieden de handschriften van de *Roman de la Rose*, eveneens een werk met twee auteurs – waar overigens in de tekst zelf meegedeeld wordt waar de tweede auteur Jean de Meun het overneemt van Guillaume de Lorris. Veel van de handschriften met deze roman bevatten bij het begin van de continuatie toch ook afbeeldingen van de auteurs ofwel paratekstuele aanwijzingen (Walters 1992: 359-373, zie met name p. 362: 'Planners of manuscripts felt free to vary the way in which they made reference to the idea of authorship, using double portraits, rubrication, or novel representations of the notion').

heid). Daarom menen wij op grond van een vergelijking met andere continuatiewerken dat het paragraafteken een belangrijke bevestiging is van onze hypothese dat Vostaert aan het woord kwam daar waar Walewein plotseling verliefd blijkt te zijn. Dat zou betekenen dat het liefdesverhaal in de *Roman van Walewein* niet een van meet af aan geïntegreerd onderdeel van het geheel is, maar de eigen bijdrage van Pieter Vostaert als continuator van Pennincs onvoltooide werk. Voordat Walewein in de kerker zijn hart uitstort (voorbij het paragraafteken), komt de liefde letterlijk van één kant, namelijk van Ysabele, die direct verliefd wordt op Walewein zodra ze hem ziet en hem herkent uit een eerdere droom. Bij Walewein is de vonk aantoonbaar pas overgeslagen als hij in de kerker zit.³⁴ Als we aannemen dat het paragraafteken de overgang van de ene naar de andere auteur weergeeft, dan is de verliefde Walewein een constructie van Vostaert. Op zich is dat eigen initiatief van een voortzetter niet ongewoon in de middeleeuwse literatuurpraktijk: de continuaties van Chrétiens *Perceval* laten zien dat men in een vervolg een eigen koers kan uitzetten (Tether 2012: 191). Dat lijkt in de *Roman van Walewein* al te gebeuren in de overgangspassage zelf.

5 Van Penninc naar Vostaert

Van Es heeft in de inleiding op zijn editie van de *Roman van Walewein* geopperd dat Vostaert aan het begin van zijn continuatie enkele verzen van Penninc heeft herschreven of veranderd (Van Es 1957, II: 346).³⁵ De passage die direct volgt op vs. 7674 (na het paragraafteken) vertoont inderdaad sporen van een ingreep. Binnen tien verzen worden twee regels vrijwel letterlijk herhaald:

Nu hort vort vander joncfrouwe
 Ende van Waleweine die ghinder lach
 Daer hi zonne no mane en sach:
 Dies was hi droeve in sinen zinne.
 Ende die jonghe coninginne
 Die alle die engiene wist
 Van den karkre, soe dede met liste
 Ene duere up ende wilde gaen
 Om datsoe horen wilde ende verstaen
 Waleweins claghe, die daer in lach
 Daer hi zonne no mane en sach,
 Noch niemen dien hi claghen mochte
 Noch oec vertellen sijn ghedochte
 En ware Gode ende onser Vrouwen:
 Dien sal hi claghen sinen rouwen.
 (Wal. 7674-7688)

Zien we hier Vostaert zijn entree maken? De herhaling is curieus, maar niet te verklaren vanuit onoplettendheid van een kopiist. De tussenliggende verzen en de

³⁴ Zie Winkelman 2004: 343 voor een gedetailleerde analyse van deze passage en de volgorde van de gebeurtenissen.

³⁵ Zie ook Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007: 359.

herhaling bevatten namelijk een noodzakelijke mededeling om het liefdesverhaal van Walewein en Ysabele op gang te helpen. Ysabele gaat naar de kerker van Walewein om hem zijn nood te horen klagen – en zal dus horen dat Walewein naar haar smacht. De formulering suggereert zelfs dat zij naar zijn kerker gaat *omdat* zij zijn klacht wil horen (vs. 7682). Kennelijk is er de verteller veel aan gelegen. Als vervolgens de verzen 7675-76 in 7683-84 herhaald worden, is die *claghe* inhoudelijk het enig toegevoegde gegeven (en syntactisch het enige woord dat verbonden is met de voorafgaande verzen over Ysabeles actie en beweegredenen). Maar dat Ysabele Waleweins *claghe* hoort, is cruciaal voor de scène want zo ontdekt ze zijn liefde. In deze verzen wordt het amoureuze vervolg van de roman voorbereid.

Door de herhaalde verzen lijkt het erop dat de dichter (Vostaert) achteraf ingegrepen heeft. Zonder de verzen 7676-7683 is er ook een coherente passage. Er is een opsomming die Waleweins uitzichtloze situatie beklemtoont met de ontkenkende (en allitererende) woorden *no, noch niemen* en weer *noch*. Waar hij ligt, ziet hij geen zon of maan; er is niemand bij wie hij zijn nood kan klagen of zich kan uiten, behalve dan God of Maria. Dat zou in het licht van het voorafgaande niet onverwacht zijn. In eerdere noodsituaties heeft Walewein zich ook tot hogere instanties gewend.³⁶ En de nood is hoog, zeker als men bedenkt dat de herhaalde verzen een eerdere uitspraak van Walewein in herinnering roepen. Koning Wonder had Walewein de keuze gegeven het schaakbord op hem te veroveren in een gevecht of een opdracht te vervullen. Walewein weigert uiteraard met zijn gastheer in het strijdperk te treden. Dat is onhoofs en zou Walewein een slechte naam bezorgen. Hij vervolgt:

Mi ware liever waric ghevaen
 In enen kerker viertich daghe
 Daer ic sonne no mane ne saghe
 Danne mi den lachter hier gheschiede.
 (Wal. 1252-1255)

Die woorden zijn uitgekomen in de burcht van Assentijn. Waleweins situatie ziet er nog beroerder uit in het licht van wat koning Wonder hem enkele verzen voor deze uitspraak in het vooruitzicht stelde. Refererend aan Waleweins mislukte poging het schaakbord te vangen voordat het verdween, voorspelt Wonder:

[...] Godweet,
 Here Walewein, addijt ghevaen
 So waerdi grote pinen ontgaen
 Die jou nu te doghene steet.
 (Wal. 1226-1229)

Alles wijst erop dat Walewein in Assentijns kerker heel iets anders aan zijn hoofd heeft dan Ysabele als hij zijn *claghe* begint. Maar hij denkt alleen aan haar. Hij is niet bang voor de dood, en vreest slechts te zullen sterven zonder *die scone joncfrouwe* ooit nog te zullen aanschouwen:

³⁶ Zie hiervoor Winkelman 1985: 97-109, en Winkelman 1986: 31. Voorbeelden zijn onder meer tijdens Waleweins gevecht met een moederdraak en haar welpen, en wanneer Walewein duivels bevecht tijdens het beschermen van het lijk van de Rode Ridder.

Hi seide: ‘Wel lieve here
 Nu ne achtic min no mere
 Up dese doot, bi miere trouwe,
 Mochtic noch sien die scone joncfrouwe
 Een deelkijn na mijn ghevouch:
 So haddic bliscapen ghenouch
 Danne willic wel bliven doot’.
 (Wal. 7689-7695)

In Waleweins *claghe*, die nog veertig verzen voortgaat, blijkt voor het eerst – en uitsluitend – zijn liefde voor Ysabele. Het is de opmaat naar hun relatie die het centrale thema in het tweede deel van de roman wordt. De liefdesthematiek wordt geïntroduceerd met Waleweins *claghe*, naar ons idee als Vostaert het roer werkelijk overneemt van Penninc, na enkele toegevoegde verzen waarmee hij plotseling en volledig een nieuwe koers kiest.

In de aanloop van het avontuur bij Endi werd Waleweins handelen volledig gemotiveerd door de drievoudige queeste die hem uiteindelijk het schaakbord zou moeten opleveren. In dit eerste deel zijn geen directe vooruitwijzingen naar een liefdesrelatie tussen Walewein en Ysabele te bespeuren en er is nog geen reden te veronderstellen dat Walewein zich niet zou houden aan zijn belofte dat hij Ysabele voor koning Amoraen zal verwerven.³⁷

Eerder is al wel duidelijk geworden dat de aanblik van Walewein de liefde van Ysabele heeft doen ontsteken nadat hij gevangen genomen is in Endi:

Dat men Waleweine vor hare hilt
 Wert die joncfrouwe van binnen
 So ontsteken van siere minnen
 Soe ne wiste wat soe doen mochte.
 Menichsins es vrouwen ghedochte
 Daer si toe keren hare zinne.
 Soe es bevaen met ridders minne
 No danne hadsoene niet ghesien.
 (Wal. 7386-7393)

Er wordt hier niets gezegd over de invloed die Ysabele op Walewein heeft. Hij lijkt haar niet eens op te merken, terwijl zij na één blik als een blok voor hem valt (*so ontsteken van siere minnen* lezen we als: zo in vuur en vlam door de liefde voor hem). De verteller geeft als nogal misogynie verklaring voor de plotselinge verliefdheid dat vrouwen onberekenbaar zijn (*menichsins*) als zij ergens hun zinnen op gezet hebben. Kennelijk speelt geen rol dat zij in Walewein de ridder herkent die zij eerder in een onheilspellende droom heeft gezien en die volgens haar vader hem grote rampspoed zal bezorgen. Inmiddels is dat waarheid geworden. Ysabele vraagt vervolgens haar vader om haar voor één nacht Walewein ter beschikking te stellen. Zij herinnert As-

37 Over de episode-structuur van de *Walewein* wordt gesproken in o.a. Verhage-van den Berg 1983: 225-244, en Janssens 1982: 81-95 en 1988: 151. Vgl. ook Eringa 1925: 112; Zemel 1994: 141-152; Besamusca 2000: 34, en Winkelman 2004: 326-360, die wel pleiten voor een aankondiging van het liefdesthema uit het tweede deel van de roman in de aanloop van het Endi-avontuur, grotendeels aangestuurd door een vermeend verband tussen het schaakbord en de liefde.

sentijn aan zijn eerdere belofte haar verzoek (*bede*) in te willigen.³⁸ Onwillig stemt Assentijn in, en ook hij ziet deze merkwaardige wens als een typisch vrouwelijke trek:

Joncfrouwe, es dit uwe bede?
 Vrouwen hebben enen zede:
 Si moeten hebben hare begeren
 Het en mach hem niemen weren
 Al soudt enen man sine ere
 Costen
 (Wal. 7409-7414)

Door de vrouwonvriendelijke kwalificatie van – nota bene – haar eigen vader krijgt Ysabele de trekken van dames die in andere (ook Franse) romans Waleweins pad kruisen en hun verliefdheid op de held combineren met duistere plannen. Een mooi voorbeeld is de jonkvrouw uit de *Vengeance Raguidel*, in Nederlandstalige bewerking al voor 1300 beschikbaar, die uit liefde voor Walewein zijn broer Gariet gevangenneemt en bovendien een minnaar aanzet om alle passerende ridders te onthoofden in de hoop dat Walewein er bij zit. Zelf is zij tevens uit op Waleweins hoofd: in haar eigen kasteel heeft ze een guillotine-achtige opstelling gemaakt bij een raam, met daaronder een bakje waarin ze Waleweins hoofd wil bewaren.³⁹ Bij Ysabele lijkt aanvankelijk wraakzucht door begeerte verdrongen. Hoe dan ook wijst niets er in eerste aanleg (bij Penninc) op dat de relatie tussen de tamelijk kwaadaardig ogende Ysabele en Walewein zich zal ontpoppen tot een romantische liefde. Aangezien hier weer de omslag ligt bij de verzen die in het Leidse handschrift door het paragraafteken worden gemarkeerd, dringt ook hier de gedachte zich op dat Vostaert niet geheel de lijn van Penninc heeft voortgezet.

R. Zemel heeft eerder geopperd dat Walewein al vanaf het horen over Ysabele op haar verliefd was geworden (Zemel 1994: 141-152). We vinden binnen de tekst echter geen enkele aanwijzing die deze theorie van de ‘amour de loin’ bevestigt.⁴⁰ De enige sporen van ‘amour de loin’, waarbij men niet door het aanschouwen van de vrouw verliefd wordt, maar door de geliefde met het hart te zien, zijn te vinden in Waleweins *claghe* zelf: ‘Miere herte dinct dat soese siet’ (vs. 7708). Dat er voor deze passage, in het bijzonder tijdens de eerste ontmoeting met Ysabele, nergens melding wordt gemaakt van Waleweins mogelijke gevoelens voor Ysabele is uitzonderlijk en versterkt het idee dat deze liefde simpelweg niet aanwezig was in de geïntendeerde compositie van Penninc. Als Walewein de burcht van Endi binnengaat, zegt de verteller weliswaar dat de ridder ‘sere begerde / Die joncfouwe te siene’ (vs. 6064-65) maar het verwerven voor Amoraen is nu juist de reden dat hij zich naar

38 Zie over deze toezegging met onvoorziene gevolgen Besamusca & Brandsma 1988. Vgl. ook Kelly 1999.

39 *Wrake van Ragisel*, v. 1-57, 509-579 (editie Johnson & Claassens 2003: 73-75). Een ander voorbeeld, intertekstueel betrokken bij de *Walewein*, is jonkvrouw Bloiesine uit de *Gerbert Continuatie*. Zie hiervoor Besamusca 1993: 68-72.

40 Winkelman (2004: 343) oppert dat ook Ysabele via deze ‘amour de loin’ al van Walewein zou houden voor ze hem had gezien. Dit is onmogelijk: vs. 7392, waarin Ysabele zegt van Walewein te houden zonder hem eerder ooit gezien te hebben, volgt na vs. 7386-7388, waarin Ysabele door het zien van Walewein verliefd raakt.

Endi heeft begeben. Van liefde is nog geen sprake. Enkele verzen daarvoor als Roges Walewein verwijst naar een ondergrondse doorgang ‘oft hi begerde / Die joncfrouwe te hebbene’, getuigt Walewein bepaald niet van warme gevoelens voor Ysabele, maar moet hij ervan overtuigd worden dat hij niet naar de hel gestuurd wordt:

‘Mi dinct dat ic verraden bin’,
Sprac Walewein, ‘van ju, geselle!
‘So moetic varen in die helle’.⁴¹
(Wal. 6048-6050)

Walewein maakt zich hier eerder zorgen om de voltooiing van zijn missie dan dat hij gedreven wordt door liefde voor een jonkvrouw die hij nog nooit gezien heeft.⁴²

Het personage Ysabele lijkt grotendeels Vostaerts schepping. In de tekst vóór het paragraafteken wordt zij alleen als *joncfrouwe* aangeduid, zelfs op het moment dat zij daadwerkelijk haar entree maakt in het verhaal (vs. 7101) om haar vader te vertellen over haar droom. Pas als Walewein heimelijk uit zijn kerker naar haar kamer is gebracht, valt (in vs. 7838) de naam Ysabele voor het eerst in Endi. Eerder is de naam Ysabele al wel genoemd als Walewein bij koning Amoraen te horen krijgt over de *joncfrouwe* die hij in ruil voor het zwaard moet halen. Maar in deze passage zien we sporen van een ingreep die vergelijkbaar is met wat er bij het paragraafteken gebeurde. Amoraen begint in algemene bewoordingen:

So moeti halen ene joncfrouwe
Her Walewein, die ghi niene kint
Ic hebse menighen dach ghemint.
Dat segghen de gone diese kinnen:
Hen es in die warelt binnen
Ne ghene so scone no so goede
(Wal. 3410-3415)

Amoraen meent te zullen sterven als hij haar niet kan verkrijgen (*ghewinnen*). Vervolgens gaat hij haar voor Walewein beschrijven (*doen bekinnen*). Pas dan, als Amoraen de lof van haar schoonheid bezingt, valt de naam Ysabele:

Ic vruchte ic salre omme sterven
Dat icse niet ne can ghewinnen
Nu wil ic doen bekinnen
Haer scoonhede al uut ende uut
Wit also die snee heift soe die huut
Ende heet joncfrouwe Ysabele
Soe hevet [meer] scoonheden te haren deele
Danne Venus doet die godinne
Die ghebod heift over de minne.
(Wal. 3421-3426)

41 De interpunctie wijkt af van die uit de editie van Van Es, volgens wie vs. 6050 uitgesproken wordt door Roges.

42 Onze interpretatie van deze passage wijkt hier af van de ‘amour de loin’-lezing die onder meer in Zemel 2010: 14 gegeven wordt.

Dan wordt de beschrijving van Ysabeles schoonheid niet voortgezet – hoewel we nog niet meer weten dan dat zij een sneeuwblanke huid heeft – maar volgt een opsomming van mooie vrouwen in de lijn van Venus: de vrouwen van Rome, Ysolde, Helena, en minder bekende namen. Geen van hen was zo mooi als Ysabele, wier naam terugkeert in rijmpositie:

Noch Ysaude metter witter hant
 Nes niet so scone als Ysabele.
 So heveter vele tharen deele
 Die scone joncfrouwe, die ic minne
 Want Venus die godinne
 Gaf hare dat scone goudine haer
 – Dat segghic jou over waer –
 Dat up hare hovet es ghestaen
 Daer hare scoonheit bi es vuldaen
 Dit es die joncfouwe die ic minne
 Ic werde onvroet van minen zinne
 Here Walewein, ghine haelse mi.
 (Wal. 3443-3453)

De vetgedrukte verzen zijn een herhaling van de verzen 3423 tot 3426 waarmee ze precies de opsomming van mooie vrouwen omsluiten. Opmerkelijk is dat daarna Ysabele weer de anonieme *joncfrouwe* wordt en dat de beschrijving van haar uiterlijk voortgezet/voltooid wordt. Is hier een passage ingelast die met Ysabeles naam (en bijna mateloze schoonheid) haar alvast de individuele trekken geeft die Waleweins latere verliefdheid aannemelijk moeten maken? De herhaling van de verzen (vier in dit geval!) zet ons op het spoor van een ingreep.⁴³

6 Tot slot

Wij zien de ‘ingelaste’ verzen bij de letterlijke herhaling van vs. 7675-7676 voor de ‘*claghe*’ van Walewein als een ondersteuning voor onze hypothese dat de continuatie van Vostaert is begonnen op het punt dat met het paragraafteken is aangegeven.⁴⁴ Wij denken dat we hem hier alle zeilen zien bijzetten om het verhaal de door hem gewenste kant op te sturen. Met Waleweins *claghe* heeft Vostaert zijn koers bepaald en kan het publiek zich opmaken voor een liefdesverhaal. Waarom hij de roman deze wending wilde geven, kunnen we niet uitmaken. We hebben in dit stuk willen laten zien dat die tussentijdse koerswijziging aanwijsbaar is en dat

⁴³ Met dank aan Anneke Baas (Universiteit van Amsterdam).

⁴⁴ De combinatie van zowel een paratekstueel element als een tekstuele herhaling bij het beginpunt van een continuatie is niet uniek binnen de *Walewein*, maar kan ook in een van de grootste manuscripten van de *Perceval Continuatie* gevonden worden. Manuscript 1 (Parijs, Bibliothèque nationale: ft. 12576) dateert uit het laatste kwart van de dertiende eeuw en is ontstaan in Noordoost-Frankrijk, en is slechts een van twee overgeleverde handschriften waarin alle continuaties en *prequels* van Chrétien’s *Perceval* samengevoegd zijn tot een verhaal. In dit handschrift vinden we zowel bij de overgang van de *Tweede Continuatie* naar de *Gerbert Continuatie* als bij de overgang van de *Gerbert Continuatie* naar de *Manessier Continuatie* een paratekstuele rubricatie en veertien identieke regels die herhaald zijn om de overgang tussen de continuaties te versoepelen. Zie voor een beschrijving van dit handschrift Tether 2012: 35-38 en 204-207. Vgl. ook Baumgartner 1993: 489-503 (vooral 496-497).

we bij de interpretatie van de *Roman van Walewein* rekening moeten houden met de effecten van Vostaerts eigen initiatief – als hij al een idee had van wat Pennincs plannen waren. De discussies over Waleweins dilemma (schaakbord of Ysabele) komen daarmee in een nieuw licht te staan. Het probleem van Vostaert aan het eind van de roman was niet zozeer de keuze die hij Walewein moest laten maken, maar was eerder een gevolg van de manier waarop hij met de erfenis van Penninc was omgegaan. Op zich was dit niet zo bijzonder. Het gemak waarmee in de literaire praktijk van de middeleeuwse handschriftencultuur teksten konden worden aangepast, kennen we in de Nederlandse Arturliteratuur maar al te goed uit de *Lancelotcompilatie* en de daarin geïncorporeerde verhalen. Het is wel een gecompliceerde kwestie hoe we nu omgaan met de wetenschap dat er twee dichters bij de compositie van de *Roman van Walewein* betrokken waren. We moeten duidelijk onderscheid maken tussen de eigen bijdragen van Penninc en Vostaert, in het bijzonder bij de nadruk op de liefdesthematiek, die toch wel eerst op het conto van Vostaert komt. In ieder geval zullen we de *Roman van Walewein* (ook) moeten beschouwen als een onvoltooid werk met een zelfstandige voortzetting.

Bibliografie

- Baumgartner 1993 – E. Baumgartner, ‘Les Scènes du Graal et leur illustration dans les manuscrits du *Conte du Graal* et des *Continuations*’. In: K. Busby a.o. (eds.), *The Manuscripts of Chrétien de Troyes*. 2 vol. Amsterdam, 1993, p. 489-503.
- Besamusca 1993 – B. Besamusca, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen: Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993.
- Besamusca 2000 – B. Besamusca, ‘Het zwevende schaakspel, de Graal en de liefde’. In: B. Besamusca, F. Brandsma & D. van der Poel (red.), *Hoort Wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat*. Hilversum, 2000, p. 31-35.
- Besamusca & Brandsma 1988 – B. Besamusca & F. Brandsma, ‘De toezegging met onvoorziene gevolgen in de *Walewein*’. In: *De nieuwe taalgids* 81 (1988) 1, p. 1-12.
- De Blécourt 2008 – W. de Blécourt, ‘De gouden vogel, het levenswater en de Walewein. Over de sprookjestheorie van Maartje Draak’. In: *TNTL* 124 (2008), p. 259-277.
- Brownlee e.a. 2005 – K. Brownlee, T. Hunt, I. Johnson, N.F. Palmer & J. Simpson, ‘Vernacular literary consciousness c. 1100–c. 1500: French, German and English evidence’. In: A. Minnis & I. Johnson (eds.), *The Cambridge History of Literary Criticism, Volume 2: The Middle Ages*. Cambridge, 2005, p. 422-471.
- Bruckner 2009 – M. Bruckner, *Chrétien Continued. A Study of the Conte du Graal and its Verse Continuations*. New York, 2009.
- Busby 1980 – K. Busby, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam, 1980.
- Van Dalen-Oskam & Van Zundert 2007 – K. van Dalen-Oskam & J. van Zundert, ‘Delta for Middle Dutch: Author copyist distinction in “Walewein”’. In: *Literary and Linguistic Computing* 22 (2007), p. 345-362.
- Draak 1936 – A.M.E. Draak, *Onderzoekingen over de Roman van Walewein*. Haarlem, 1936.
- Van Driel 2007 – J. van Driel, *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen, 2007.
- Duinhoven 2001 – A.M. Duinhoven, ‘De bron van *Walewein*’. In: *Nederlandse Letterkunde* 6 (2001), p. 33-70.
- Duinhoven 2006 – A.M. Duinhoven, *Floris, Gloriant en Walewein. Over Middelnederlandse kringloopliteratuur*. Hilversum, 2006.
- Eringa 1925 – S. Eringa, ‘Walewein-studies’. In: *TNTL* 44 (1925), p. 51-118.
- Van Es 1957 – G.A. van Es (ed.), ‘*De Jeeste van Walewein en het Schaakbord*’ door Penninc en Pieter Vostaert. 2 vol. Zwolle, 1957.
- Hinton 2012 – T. Hinton, *The Conte du Graal Cycle. Chrétien de Troyes’s Perceval, the Continua-*

- tions, and French Arthurian Romance. Cambridge, 2012.
- Hogenbirk 2011 – M. Hogenbirk (ed.), *Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman*. Hilversum, 2011.
- Janssens 1982 – J.D. Janssens, 'Tekstinterpretatie via onderzoek van de co- en intertekstuele relaties in de *Roman van Walewein*'. In: *Spiegel der Letteren* 24 (1982), p. 81-95.
- Janssens 1988 – J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel: over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven, 1988.
- Johnson & Claassens 2000 – D.F. Johnson & G.H.M. Claassens (eds.), *Dutch Romances, Volume 1: Roman van Walewein*. Cambridge, 2000.
- Johnson & Claassens 2003 – D.F. Johnson & G.H.M. Claassens (eds.), *Dutch Romances, Volume III: Five Interpolated Romances from the Lancelot Compilation*. Cambridge, 2003.
- Jonckbloet 1846-1848 – W.J.A. Jonckbloet (ed.), '*Roman van Walewein*' door Penninc en Pieter Vostaert. 2 vol. Leiden, 1846-1848.
- Kelly 1999 – D. Kelly, 'The Pledge Motif in the *Roman van Walewein*: Original Variant and Rewritten Quest'. In: B. Besamusca & E. Kooper (eds.), *Arthurian Literature XVII: Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*. Cambridge, 1999, p. 29-46.
- Kestemont & Van Dalen-Oskam 2009 – M. Kestemont & K. van Dalen-Oskam, 'Predicting the past: memory based copyist and author discrimination in medieval epics'. In: T. Calders, K. Tuyls & M. Pechenizkiy (eds.), *BNAIC 2009. Benelux Conference on Artificial Intelligence*. Eindhoven, 2009, p. 121-128.
- Kuiper 1980-1981 – W. Kuiper, 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten'. In: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85.
- Mantingh 2000 – E. Mantingh, *Een monnik met een rol: Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van meerdaagse voorlezing*. Hilversum, 2000.
- Méla 1997 – C. Méla (ed.), *Chrétien de Troyes. Le Chevalier de la Charette, ou le Roman de Lancelot*. Paris, 1997.
- Minderaa 1958 – P. Minderaa, 'De compositie van de Walewein'. In: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann*. Den Haag, 1958, p. 155-166.
- Reynaert 2001 – J. Reynaert, 'review of: B. Besamusca, F. Brandsma & D. van der Poel (red.): *Hoort Wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat*'. Hilversum, 2000'. In: *Spiegel der Letteren* 43 (2001), p. 157-162.
- Schmitz 2008 – B. Schmitz, *Gauvain, Gawain, Walewein. Die Emanzipation des ewig Verspäteten*. Tübingen, 2008.
- Schmolke-Hasselmann 1980 – B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Tübingen, 1980.
- Sunderland 2010 – L. Sunderland, *Old French Narrative Cycles: Heroism between Ethics and Morality*. Cambridge, 2010.
- Tether 2012 – L. Tether, *The Continuations of Chrétien's 'Perceval'. Content and Construction, Extension and Ending*. Cambridge, 2012.
- Uyttersprot 2004 – V. Uyttersprot, "Artus' hoofdsche Walewein, sijn gheselle was daer ne ghein". *Ironie en het Walewein-beeld in de Roman van Walewein en in de Europese middeleeuwse Arturliteratuur*. Brussel, 2004.
- Uyttersprot 2006 – V. Uyttersprot, 'Review: de kringloopavonturen van Floris, Gloriant en Walewein'. In: *Madoc* 3 (2006), p. 171-174.
- Verhage-van den Berg 1983 – T. Verhage-van den Berg, 'Het onderschatte belang van de nevenepisodes in de *Walewein*'. In: *De nieuwe taalgids* 76 (1983), p. 225-244.
- Walters 1992 – L. Walters, 'Appendix: Author Portraits and Textual Demarcation in Manuscripts of the *Romance of the Rose*'. In: K. Brownlee & S. Huot (eds.), *Rethinking the Romance of the Rose: Text, Image, Reception*. Philadelphia, 1992, p. 359-373.
- Winkelman 1985 – J.H. Winkelman, 'Biografie of retoriek? Enkele kanttekeningen bij de proloog van de *Walewein*'. In: *TNTL* 101 (1985), p. 126-135.
- Winkelman 1986 – J.H. Winkelman, 'Arturs hof en Waleweins avontuur. Interpretatieve indicaties in de expositie van de Middelnederlandse *Walewein*'. In: *Spiegel der Letteren* 28 (1986), p. 1-33.
- Winkelman 2004 – J.H. Winkelman, 'Waleweins dilemma: Venus' minne of Abrahams schoot, Liefdesperikelen in een Middelnederlandse Arturroman'. In: *Nederlandse Letterkunde* 9 (2004), p. 326-360.
- Winkelman & Schmitz 2006 – J.H. Winkelman & B. Schmitz, 'Comments on some Philological Aspects of David F. Johnson's English Translation of the Middle Dutch *Roman van Walewein*'. In: *Neophilologus* 90 (2006), p. 283-302.

- Winkelman & Wolf 2010 – J.H. Winkelman & G. Wolf (eds.), *Penninc und Pieter Vostaert. Roman van Walewein*. Münster, 2010.
- Zemel 1994 – R. Zemel, 'Walewein en de verre geliefde'. In: T. van Dijk & R. Zemel (red.), *Het is kermis hier. Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit*. Amsterdam, 1994, p. 141-152.
- Zemel 2010 – R. Zemel, 'Walewein en Ysabele in Endi'. In: *Nederlandse Letterkunde* 15 (2010) 1, p. 1-28.

Adres van de auteurs

Universiteit Utrecht
Trans 10
3512 JK Utrecht
j.f.hugen@uu.nl

Universiteit Leiden
P.N. van Eyckhof 3
2311 BV Leiden
g.warnar@hum.leidenuniv.nl

Indienen van kopij

Kopij wordt bij voorkeur ingediend als attachment bij een e-mail. Bij toesturing via gewone post dient de kopij te worden ingeleverd op twee prints, met vermelding van het aantal woorden. Behoud altijd zelf een kopie van de kopij.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als definitieve tekst. Wijzigingen in de drukproeven, anders dan verbeteringen van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht door de uitgever.

Met het inleveren van kopij geeft de auteur toestemming voor digitale publicatie op de website van *TNTL* en van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL).

Omvang

De maximale omvang van een artikel bedraagt 10.000 woorden, inclusief noten en bibliografie. Het artikel dient te beginnen met de titel en de auteursnaam, gevolgd door een samenvatting in het Engels van ten hoogste 100 woorden. Vermeld na de hoofdttekst het adres van de auteur. Indien gewenst kan ook het e-mailadres worden vermeld.

Een boekbeoordeling beslaat in de regel 750-1500 woorden. Deze begint met een titelbeschrijving van het besproken werk (uitgever, ISBN en prijs vermelden) en eindigt met de naam van de bespreker.

Richtlijnen voor het te hanteren verwijzingssysteem en voor de opmaak van de kopij zijn te vinden op de *TNTL*-website, www.tntl.nl.

Overdrukken

Auteurs van artikelen ontvangen 10 gratis overdrukken van hun bijdrage. Auteurs van een boekbeoordeling of een signalement ontvangen een elektronische overdruk van hun bespreking.

Het paragraafteken verschijnt in de omgeving waar de auteurswisseling moet hebben plaatsgevonden en op een punt waar een opmerkelijke verandering in het verhaalverloop plaatsvindt (Waleweins verliefdheid). Daarom menen wij op grond van een vergelijking met andere continuatiewerken dat het paragraafteken een belangrijke bevestiging is van onze hypothese dat Vostaert aan het woord kwam daar waar Walewein plotseling verliefd blijkt te zijn. Dat zou betekenen dat het liefdesverhaal in de *Roman van Walewein* niet een van meet af aan geïntegreerd onderdeel van het geheel is, maar de eigen bijdrage van Pieter Vostaert als continuator van Pennincs onvoltooide werk.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Uitgeverij Verloren
Hilversum

